

*О.М. Могильний, В.І. Костриця
Mogylnyi, O.M., Kostrytsia, V.I.*

Гідна праця та її вплив на індекс людського розвитку: регіональна нерівномірність і політика щодо її подолання

Decent Work and its Impact on Human Development Index: the Regional Unevenness and Policies to Overcome it

Здійснено статистичний аналіз показників гідної праці у складі індексу людського розвитку в регіональному розрізі. Опрацьовано пропозиції з удосконалення системи соціального страхування осіб, зайнятих у сільському господарстві з урахуванням досвіду окремих країн – членів ЄС.

Ключові слова: гідна праця, індекс людського розвитку (ІЛР), соціальне страхування, фермери, особисті селянські господарства.

This article presents statistical analysis of decent work indicators as part of human development index by regions. The authors worked on suggestions to improve the system of social insurance of workers employed in agriculture considering the experience of individual EU member states.

Keywords: decent work, human development index (HDI), social insurance, farmers, private farms.

Постановка проблеми. Розрахунки індексу людського розвитку (далі – ІЛР) для України вперше були включені до Звіту Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) за 1993 р. (пізніше до звітів включалися також деякі показники гідної праці). Тоді наша держава посідала 45-те місце й була віднесена до групи країн з високим рівнем людського розвитку. За останні два десятиліття її рейтинги значно погіршилися. Так, у 2015 р. Україна перебувала серед країн із середнім рівнем людського розвитку і займала 81-ше місце серед 188 країн. За аналізований період значення ІЛР України хоча й зросло з 0,705 до 0,747 (на 6%), проте це нижче, ніж середній рівень зростання у світі.

У цьогорічній Доповіді ПРООН “Робота задля людського розвитку” досліджуються різноманітні зв'язки між гідною працею та людським розвитком. Обґрунтовується потреба у введенні більш широкого

поняття “робота”, яке виходить за рамки поняття “робоче місце” і дозволяє як протидіяти хронічним проблемам – злидням, нерівності, несталості, гендерному дисбалансу в оплачуваній та неоплачуваній роботі, так і реагувати на нові виклики. Найбільш значними проблемами є скорочення робочих місць, дефіцит кваліфікованих кадрів, зміна клімату тощо.

Актуальність створення гідних умов праці засвідчують постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385 “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року”, розпорядження Уряду від 17.09.2014 № 847 “Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони”, від 16.03.2016 № 161 “Про схвалення Стратегії подолання бідності”. Помітною подією у цій царині стало прийняття Програми гідної праці МОП для України на період 2016–2019 рр., яка набрала чинності 7 квітня 2016 р. згідно з меморандумом про взаєморозуміння, підписаним уповноваженими представниками Міністерства соціальної політики України та Міжнародного бюро праці.

Аналіз останніх публікацій. Питання гідних умов праці в різних аспектах досліджуються В. Близнюк, Т. Бурлай, І. Гнибіденком, О. Грішнвою, С. Калініною, С. Кожем'якіною, А. Колотом, В. Кострицею, О. Ковалем, Г. Куліковим, А. Кухарською, І. Лебедевим, Е. Лібановою, Л. Лісогор, Ю. Маршавіним, О. Пищуліною, М. Руженським, Л. Ткаченко, О. Цимбалом та іншими авторами.

Проте незважаючи на вагомий науково-методологічний доробок і прикладні результати у цій сфері зазначених та інших учених, соціально-трудові відносини

Могильний Олександр Миколайович, доктор економічних наук, професор, ректор Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ);

Костриця Василь Іванович, професор кафедри управління персоналом та економіки праці, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ).

Mogylnyi, Oleksij Mykolajovych, Dr. S. (Econ.), Professor in the Department of Theoretical and Applied Economics; Rector, Ukrainian State Employment Service Training Institute (Kyiv); Kostrytsia, Vasyl' Ivanovych, Professor in the Department of Personnel Management and Labor Economics, Ukrainian State Employment Service Training Institute (Kyiv).

© Могильний О.М., Костриця В.І., 2016

© Mogylnyi, O.M., Kostrytsia, V.I. 2016

в частині забезпечення гідної праці нині зазнають суттєвих змін, а їх дослідження та інформаційно-статистичне підґрунтя потребують постійної актуалізації. Це пов'язано з циклічним розвитком економіки, загостренням конкуренції за людський капітал, розвитком інституційної спроможності як усередині країни, так і за її межами, міжнародною уніфікацією форм і методів регулювання чинників гідної праці.

Метою статті є аналіз статистичних показників гідної праці у складі індексу людського розвитку в регіональному розрізі України та опрацювання пропозицій, спрямованих на удосконалення механізму державної соціальної політики щодо усунення наявних дисбалансів.

Виклад основного матеріалу. Умови гідної праці гарантовані Конституцією України (ст. 43). Кожен громадянин має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

За визначенням МОП, гідна праця включає можливість для роботи, які забезпечують продуктивні й справедливі доходи, безпеку на робочому місці і соціальний захист сім'ї, найкращі перспективи для особистісного розвитку та соціальної інтеграції, свободи для людей, організацію та участь у прийнятті рішень, рівність можливостей і ставлення для всіх жінок і чоловіків.

Із запровадженням з 1 січня 2016 р. поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі України з ЄС передбачається торгівля не лише товарами, а також послугами, капіталом, спрощення правил переміщення робочої сили тощо. Іншими словами, параметри національного відтворення виробництва, сфера зайнятості, умови функціонування ринку праці зазнають істотних змін і дедалі більше залежатимуть від зовнішніх глобальних і регіональних чинників.

До незаперечних плюсів від Асоціації України з ЄС належить потреба інституціональної розбудови внутрішнього ринку праці, яка є визначальною умовою його зближення з ринком праці континентального інтеграційного об'єднання.

Важливо зазначити, що рішенням Президії НАН України та колегиї Державної служби статистики України від 13.06.2012 № 123-м було затверджено нову Методику вимірювання регіонального людського розвитку, яка за період її використання дещо застаріла. На думку фахівців, відбулися значні зміни у соціально-економічній ситуації, інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Отже, постала потреба перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків, так і методичних підходів до їх отримання.

До розрахунку регіонального ІЛР включено 33 показники, об'єднані у шість блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку: 1) відтворення населення; 2) соціальне становище; 3) комфортне життя; 4) добробут; 5) гідна праця; 6) освіта. Предметом нашого дослідження є лише один блок показників, пов'язаних із гідною працею, та його вплив на інтегральний регіональний ІЛР.

Блок 5 "Гідна праця" у свою чергу є інтегральним показником, оскільки включає 6 індикаторів, а саме: 5.1. Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення віком 18–65 років); 5.2. Рівень безробіття (частка безробітних серед населення віком 18–65 років); 5.3. Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткового мінімуму; 5.4. Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам; 5.5. Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, од.; 5.6. Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %.

При аналізі даних показників блоку 5 "Гідна праця" за 2012–2014 рр. усі області (без тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та Донецької і Луганської областей) розподілено на 4 підгрупи залежно від середньоарифметичного значення рангів сумарних зважених каліброваних стандартизованих показників.

За методикою фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, розрахунки індексу гідної праці дозволяють побудувати єдину шкалу, на якій у ранжованому порядку розміщуються всі

Таблиця 1. Зважені показники та ранги блоку 5 "Гідна праця" у складі регіонального ІЛР за 2012–2014 рр.

Області (без тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та Донецької і Луганської областей)	Сумарні зважені калібровані стандартизовані значення показників (2014 р.)	Ранги сумарних зважених каліброваних стандартизованих показників	Області, що демонструють підвищення (+) або пониження (–) рангу в 2014 р. проти 2012 р.
I. Одеська, Закарпатська, Київська, Дніпропетровська, Харківська	0,6521–0,5775	1–6	Закарпатська (+4), Київська (–2)
II. Чернівецька, Миколаївська, Запорізька, Львівська, Полтавська, Херсонська, Кіровоградська, Чернігівська	0,6010–0,5257	7–14	Херсонська (+5), Запорізька і Львівська (+4), Кіровоградська (–3), Чернівецька (–2)
III. Вінницька, Івано-Франківська, Сумська, Хмельницька	0,5625–0,5164	15–17	Хмельницька (+10), Івано-Франківська (+5)
IV. Черкаська, Житомирська, Волинська, Рівненська, Тернопільська	0,5428–0,5032	18–22	Волинська і Сумська (+5), Черкаська (–4)

Джерело [1].

Таблиця 2. Інтегральний регіональний ІЛР за 2012–2014 рр.

Області (без тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та Донецької і Луганської областей)	Сумарні зважені значення показників (2014 р.)	Ранги сумарних зважених показників	Області, що демонструють підвищення (+) або пониження (–) рангу в 2014 р. проти 2012 р.
I. Харківська, Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Запорізька, Київська	4,2745–3,9245	1–6	Київська (+1), Закарпатська (–1)
II. Одеська, Полтавська, Миколаївська, Тернопільська, Дніпропетровська, Волинська, Черкаська, Івано-Франківська	3,8602–3,8112	7–14	Тернопільська (+5), Одеська (+3), Миколаївська (–2)
III. Чернігівська, Рівненська, Хмельницька	3,7533–3,6864	15–17	Рівненська і Хмельницька (+3)
IV. Вінницька, Сумська, Херсонська, Житомирська, Кіровоградська	3,7046–3,4954	18–22	Житомирська (+5), Сумська (+4), Вінницька (–4)

Джерело [1].

регіони України. При цьому конкретне значення індексу (для першої групи від 0,6521 до 0,5775) не має будь-якої економічної інтерпретації, оскільки важливе місце кожного конкретного регіону на єдиній для України шкалі. Чим ближче індекс до 1, тим вище рейтинг за ІЛР, окремими блоками та його складниками.

Важливо наголосити, що в кожній підгрупі є свої лідери й аутсайтери, які подано в списку залежно від рангу (місця в рейтингу). Для прикладу, Одеська область є абсолютним лідером серед регіонів та у своїй підгрупі, а Харківська – п'ятою за рангом як в Україні, так і першої підгрупі.

Разом з тим нас цікавлять також регіони, які демонструють позитивну або негативну динаміку у 2014 р. порівняно з 2012 р. У цьому сенсі Закарпатська область у 2014 р. піднялася в загальному рейтингу серед 22 областей на чотири позиції за рахунок першого місця показника 5.4 “Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам”. Цей показник розраховується на підставі атестації робочих місць відповідно до стану санітарно-гігієнічних умов виконання трудових функцій. Аналіз зайнятого населення за видами економічної діяльності дає відповідь на це питання, оскільки майже кожен четвертий в області працює в лісовому та рибному господарстві, кожен шостий – в оптовій і роздрібній торгівлі, кожен десятий – в освіті та охороні здоров'я. Зрозуміло, що стан безпеки, гігієни, умови праці на підприємствах, в установах та організаціях, які безпосередньо впливають на можливості самореалізації людини та збереження її здоров'я, у перелічених галузях кращі, ніж у видобувних галузях промисловості, металургії чи на будівництві.

У другій підгрупі найбільше областей (8 із 22), які посідають 7–14 місця на єдиній для України шкалі. Незважаючи на те, що Херсонська область займає п'яте місце у своїй підгрупі, серед регіонів за показником блоку 5 “Гідна праця” вона піднялася в рейтингу з 15 на 10 місце, тобто на п'ять щаблів. Позитивної динаміки у 2014 р. проти 2012 р. досягнуто завдяки таким показникам: 5.1. “Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення віком 18–65 років)” – з 20 до 11 рангу; 5.2. “Рівень безробіття (частка безробітних серед насе-

лення віком 18–65 років)” – з 19 до 14; 5.3. “Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткового мінімуму” – з 24 до 18 рангу.

Відмінність областей, що входять до третьої групи, в тому, що всі демонструють приріст у загальноукраїнському рейтингу, зокрема Хмельницька піднялася з 22 (2012 р.) на 12 (2014 р.) позицію, Івано-Франківська область – з 20 на 14.

Щодо аутсайдерів, то вони посідають з 18 (Черкаська область) до 22 (Тернопільська область) місця. Тут також є регіони, які показують позитивну динаміку, і навпаки – знижують свої результати (табл. 1).

Як зазначалося раніше, предметом нашого аналізу також є з'ясування впливу показників блоку 5 “Гідна праця” на регіональний показник ІЛР.

Загалом майже третина областей за інтегральним регіональним ІЛР підтвердили ранги, які вони посідали за показником “Гідна праця”. Характерно, що в першій групі ця частка удвічі вища – три із п'яти областей (Закарпатська, Київська, Харківська) зберегли своє лідерство, а Дніпропетровська й Одеська області перемістилися в сусідню другу групу (7–14 ранги сумарних зважених показників).

Щодо аутсайдерів, то лише Житомирська область підтвердила належність до четвертої групи за аналізованими показниками. Херсонська і Кіровоградська області показали істотне зниження, бо перейшли з другої групи, а Вінницька і Сумська – із третьої, де різниця в рангах становить усього п'ять позицій. Отже, навіть побіжний аналіз свідчить про істотний внесок показника “Гідна праця” в інтегральне значення регіонального ІЛР. Це ілюструє рисунок.

Поруч з іншими загальновідомими чинниками незадовільного стану гідної праці зупинимось на найбільш гострому, з точки зору національної безпеки, питанні. Існують істотні розбіжності у поглядах учених, політиків та експертів на місце і значення аграрного сектору економіки в стратегіях розвитку нашої держави – від “драйвера економіки” до своєрідного “ресурсного прокляття”. Причому в обох випадках наводяться одні й ті ж аргументи: нереалізований агропромисловий і експортний потенціали, сприятливі природно-кліматичні умови,

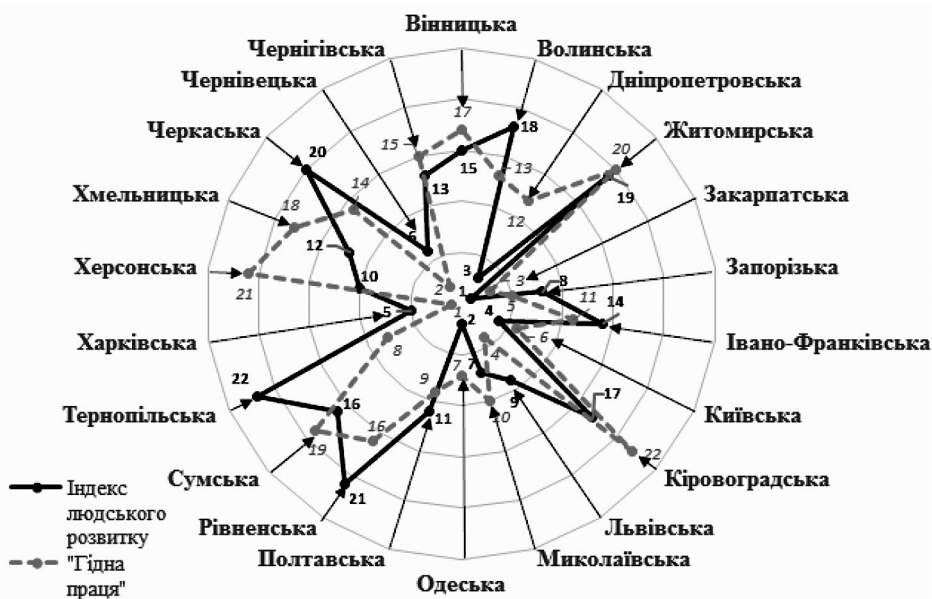

Рис. Регіональний ІЛР та його складова "Гідна праця", 2014 р.

наявність кваліфікованої робочої сили, глобальне загострення продовольчої проблеми, підвищення вимог до якості та безпечності продовольства тощо. При цьому, як правило, поза увагою залишаються умови, в яких працюють селяни [2, с. 237–264].

На наше переконання, стан гідної праці в аграрному секторі за період трансформації ринкового спрямування значно погіршився. Та головне – він не демонструє прогресивних змін у пореформений період, а значить, є найбільш обтяжливим у внутрішньодержавних і світових рейтингах стосовно ІЛР.

Проаналізуємо складники блоку 5 "Гідна праця" щодо осіб, зайнятих у сільському господарстві. За даними Державної служби статистики України, у 2015 р. рівень зайнятості населення працездатного віку у сільській місцевості дорівнював 62%, що менше порівняно з міським на 4 в.п., а найпростішими професіями у селах зайнято 38,7% (проти 9% у містах) [3].

Рівень безробіття серед сільського населення (за методологією МОП) віком 15–70 років є найвищим і становить 9,4%, а серед людей працездатного віку (з 2015 р. для жінок – це 15–58 років, для чоловіків – 15–59 років) дорівнює 9,4%. Це на 0,4 в.п. і 0,6 в.п. вище проти містян. Рівень зареєстрованого безробіття (у % до економічно активного населення працездатного віку) у селах також перевищує цей показник порівняно з містами на 1,2 в.п. [там само].

Номінальна заробітна плата штатного працівника в сільському господарстві у 2015 р. становила 3 140 грн, або 74,8% від середньої в економіці України. До того ж, питома вага працівників, яким заробітна плата за грудень 2015 р. нарахована менше прожиткового мінімуму (до 1 378 грн), становила 5,8%, або в 2,1 раза більше, ніж у середньому по економіці. А до 2 тис. грн (на 67 грн більше, ніж 1,5 прожиткових мінімумів) отримували більше третини працівників – 36,8% проти 19,3% в національній економіці [4].

Облікова кількість штатних працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, у сільському господарстві та пов'язаних з ним послугах станом на 1 січня 2016 р. дорівнює 11,2%, що порівняно з середнім показником усіх видів економічної діяльності менше на 14,8 в.п.

Разом з тим динаміка кількості цієї категорії зайнятих осіб за період 2013–2015 рр. свідчить про погіршення умов праці і збільшення цього показника з 8,7% до 11,2%. Тоді як стан в економіці країни за цим показником поліпшується [5].

Щодо рівня охоплення добровільним соціальним страхуванням населення, зайнятого в особистих селянських і фермерських господарствах сімейного типу, та фізичних осіб-підприємців на селі, то воно майже відсутнє. Це так звана "зона соціального відчуження", в якій, за різними оцінками, перебувають від 2,5 до 3 млн осіб. Неформальна зайнятість у сільському господарстві становить 38,6%, що на 12,4 в.п.

більше, ніж у середньому по економіці країни, на 31,8 в.п. – порівняно з промисловістю і на 22,5% – порівняно з будівництвом [3].

Нами неодноразово аналізувалася ця проблема загальнонаціонального масштабу, проте від кількості публікацій вона не стає менш актуальною [зокрема, див. 6]. У цьому сенсі доречно ще раз звернутися до досвіду європейських країн. В ЄС інституційне забезпечення спрямоване на задоволення особливих потреб сільського населення, продиктованих характером його економічної діяльності, реструктуризацією сільського господарства (особливо в країнах Центральної та Східної Європи). При цьому пріоритет надається фермам сімейного типу.

Різні країни в різний період почали розробляти підходи та механізми запровадження систем соціального захисту фермерів, членів їх сімей. На даний час шість країн ЄС (Австрія, Греція, Німеччина, Польща, Фінляндія та Франція) запровадили автономні інститути соціального захисту самостійно зайнятих у сільському і лісовому господарстві. Вони мають справу з усім спектром соціального забезпечення: а) охорона здоров'я (медичне страхування); б) пенсійне забезпечення (за віком); в) страхування від нещасних випадків на виробництві; г) страхування від професійних захворювань; д) соціальне забезпечення (допомога) сім'ям або надання різноманітних послуг, зокрема організація оздоровчих заходів дітям фермерів або іншим членам їх родин, особам з інвалідністю, односторонньої підтримки для фермерів та членів їх родин, які опинилися в скрутному становищі та ін. Перелік та форми таких послуг відрізняються по країнах і залежать від фінансових можливостей таких фондів (а вони дуже обмежені, і без бюджетної підтримки їм важко вижити).

Існуючі системи продемонстрували свою відповідність національним та місцевим умовам соціального захисту осіб, зайнятих у сільському господарстві. Водночас зазначені країни постійно адаптують своє законодавство та практику страхування відповідно до змін, які відбуваються в сільській місцевості і сільськогосподарському виробництві. Але при цьому вони зберігають базові принципи системи соціального забезпечення цієї категорії населення: солідарність (та, як правило, обов'язковість

внесків); соціальну справедливість; якість послуг; автономію; демократію (застраховані беруть участь в управлінні фондами соціального страхування (забезпечення) фермерів). Назви фондів мають відмінності залежно від країни: Австрія – Установа соціального страхування селян; Греція – Головний фонд страхування фермерів; Німеччина – Соціальне страхування для сільського, лісового господарства та садівництва; Польща – Фонд соціального страхування сільського господарства (KRUS); Фінляндія – Інститут соціального страхування фермерів; Франція – Сільськогосподарська соціальна взаємодопомога [7].

Для розв'язання проблем на рівні Єврокомісії та координації їх взаємодії зазначені фонди утворили свою мережу соціального захисту населення.

Розглянемо ґрунтовніше Фонд соціального страхування сільського господарства (KRUS) Польщі. Ця установа створена відповідно до Закону Польщі "Про соціальне страхування фермерів" від 20 грудня 1990 року. Її метою визначено надавати послуги, пов'язані із системою соціального страхування фермерів та членів їх сімей (домогосподарств) [8, с. 78–79].

У 2014 р. KRUS охоплювала 14,3 млн застрахованих осіб; 1,2 млн пенсіонерів, у т.ч. – 951,5 тис. отримувачів фермерських пенсій за віком, 215,8 тис. – за інвалідністю і 44 тис. отримувачів пенсій із догляду за членами родини.

Польська система базується на внесках, які сплачуються щомісячно (пенсійне страхування) в еквіваленті 10% базової пенсії за віком. Після індексації пенсій з 1 січня 2015 р. цей внесок становить 88 злотих. Для порівняння: за курсом НБУ станом на 28.06.2016 це дорівнює 572,3 грн, а добровільна сплата єдиного страхового внеску з мінімальної заробітної плати в Україні становить 320 гривень).

Зазначимо, що тариф щодо внесків до KRUS прогресивний і залежить від площі сільськогосподарських угідь конкретного фермера: 12% при площі до 100 га;

24% – від 100 до 150 га; 36% – від 150 до 300 га; 48% – понад 300 гектарів.

Внески за членів родини (незалежно від тривалості їх робочого дня чи тижня) сплачуються тільки на рівні 10% базової пенсії за віком, тобто 88 злотих. Водночас базовий внесок для застрахованих фермерів та членів їх домогосподарств, які додатково займаються несільськогосподарськими видами бізнесу або беруть участь у такому бізнесі, збільшується удвічі – до 176 злотих [там само].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Стан показників блоку 5 "Гідна праця" за аналізований нами період залишається на низькому рівні, і жоден регіон України не демонструє більш-менш помітного прогресу. Звідси тип людського розвитку в Україні не відповідає сучасним вимогам якості людського капіталу. Навпаки, спостерігаються негативні тенденції щодо забезпечення умов гідної праці.

Найбільш обтяжливим чинником щодо забезпечення таких умов є значна частка зайнятих у сільському господарстві, зокрема його неформальному секторі. Отже, в контексті виконання Програми гідної праці МОП для України на період 2016–2019 рр. національним пріоритетом має стати опрацювання порядку залучення осіб, зайнятих в особистих селянських і фермерських господарствах сімейного типу до системи добровільного державного соціального страхування на основі заохочувального або преференційного підходу з використанням досвіду Німеччини, Польщі, Франції та інших країн Євросоюзу.

Реально затребуваними є науково-прикладні дослідження міжрегіональних відмінностей щодо стану людського розвитку та його складової – гідної праці, а також опрацювання стратегічних напрямів подолання диспропорцій з урахуванням нових викликів для ринку праці й зайнятості населення, пов'язаних зі структурною модернізацією економіки України, суттєвим погіршенням добробуту працюючих членів домогосподарств та запровадженням режиму вільної торгівлі з ЄС.

Список використаних джерел

1. Регіональний людський розвиток за 2012–2014 рр. [Електронний ресурс] : стат. бюл. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Могильний О.М. Конкуренентоспроможність аграрного сектору України : глобальні та регіональні виклики / Національна економіка України у сучасних глобальних процесах : монографія // Федоренко В.Г., Лагутін Г.В., Могильний О.М. та ін. – К. : ТОВ "ДКС центр", 2015. – 470 с.
3. Ринок праці у 2015 році [Електронний ресурс] : доп. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Оплата праці та соціально-трудова відносина у 2015 році [Електронний ресурс] : стат. бюл. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Умови праці найманих працівників у 2015 році [Електронний ресурс] : стат. бюл. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Могильний О.М. Зайнятість в особистих селянських господарствах: стан та шляхи врегулювання // Ринок праці та зайнятість населення. – 2015. – № 4. – С. 3–9.
7. European Network of Agricultural Social Protection Systems [Electronic resource]. – Available from: <http://www.enasp.eu>
8. Social insurance in Poland – information, facts. – Available from: Edited by Anna Siporska. – Warsaw, 2011. – 90 p.
9. Namiotko, Virginia; Eirosius, Sarunas. The Analysis of Social Insurance Systems for Farmers in Selected EU Countries: Lessons Learned for Lithuania [Electronic resource] // Journal of International Scientific Publications. – Vilnius, Lithuania. – 2014. – Vol. 8. – P. 63–71. – Available from: www.scientific-publications.net

Стаття надійшла 04.07.2016